

سلامت و رفاهیت

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه الهیات

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش: فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

ضرورت و مبانی اجتهاد تخصصی و شورایی

استاد راهنما:

دکتر علی بهرامی نژاد

استاد مشاور:

دکتر زهرا فهرستی

پژوهشگر:

سید محمدمهدی شهریاری

تابستان ۱۳۹۴

سپاس

من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق

از کتبه کسانی که مراد مسیر تعلیم و تعلم را بنمون بوده اند.

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب سید محمدمهدی شهریاری دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۹۰۰۷۶۳۷۴۰ در رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی که در تاریخ ۱۳۹۴/۶/۱۸ از پایان نامه خود تحت عنوان: **ضرورت و مبانی اجتهاد تخصصی و شورایی**

با کسب نمره ۱۷/۷۵ و درجه بسیار خوب دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:
۱. این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲. این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳. چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴. چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچ گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضاء:

بسمه تعالی

در تاریخ ۹۴/۶/۱۸

دانشجوی کارشناسی ارشد سید محمد مهدی شهریاری از پایان نامه خود دفاع نموده و با نمره ۱۷/۷۵ بحروف هفده و هفتاد و پنج تمام و با درجه بسیار خوب مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

بسمه تعالی

دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

(این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است)

نام واحد دانشگاهی: تهران مرکزی	کد: ۱۰۱	کد شناسایی پایان نامه: ۱۰۱۲۰۴۰۷۹۳۲۰۴۸
عنوان پایان نامه: ضرورت و مبانی اجتهاد تخصصی و شورایی		
نام و نام خانوادگی دانشجو: سید محمد مهدی شهریاری	تاریخ شروع پایان نامه: ۹۱/۱۰/۲۳	تاریخ اتمام پایان نامه: ۹۴/۶/۱۸
شماره دانشجویی: ۹۰۰۷۶۳۷۴۰	رشته تحصیلی: الهیات فقه و مبانی حقوق اسلامی	
استاد / استادان راهنما: دکتر علی بهرامی نژاد مغوثیه استاد مشاور: زهرا فهرستی		
<p>چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش های اجرا و نتایج به دست آمده):</p> <p>علم فقه یکی از گسترده ترین علوم اسلامی است که وظایف انسان ها را در تمام عرصه های فردی و اجتماعی تبیین می کند. با توجه به گستره فقه از آغاز ظهور اسلام تاکنون، بر حسب احتیاجات مردم به طور مستمر مسائل جدیدی وارد فقه گردیده و حجم مسائل فقهی به قدری زیاد شده که تسلط یک شخص بر همه ابواب فقه و متخصص شدن در همه آنها به گونه ای که تمامی ابعاد و زوایای مسائل را مورد توجه قرار دهد برای افراد عادی امکان پذیر نیست.</p> <p>در این شرایط چاره ای جز تخصصی شدن فقه نیست، راهی که بشر آن را در علوم مختلف آزموده و به نتایج درخشانی رسیده است و بالطبع با تخصصی شدن فقه، مقوله اجتهاد و تقلید نیز به صورت تخصصی در یک شورا مطرح می شود.</p> <p>اصول و مبانی تخصصی شدن فقه عبارتند از: تقسیم و دسته بندی مناسب و دقیق از فقه و تبعیض در تقلید که بر اساس آن مقلدان می توانند از هر مجتهدی در آن بخش که تخصص دارد، تقلید نمایند.</p> <p>کلید واژگان: اجتهاد، تقلید، فقه تخصصی، اجتهاد تخصصی، تبعیض در تقلید، شورای افتاء، اجتهاد شورایی.</p>		

نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه مناسب است تاریخ و امضا:

مناسب نیست

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه
۴	بیان مسأله
۴	هدف تحقیق
۴	اهمیت موضوع تحقیق
۵	فرضیه های تحقیق
۵	پیشینه پژوهش
۶	روش کار و تحقیق
	فصل اول: کلیات
۸	۱. معانی اجتهاد
۸	۱-۱. معنای لغوی اجتهاد
۹	۱-۲. معنای اصطلاحی
۱۱	۲. معانی تقلید
۱۱	۲-۱. معنای لغوی
۱۲	۲-۲. معنای اصطلاحی تقلید
۱۳	۳. تاریخچه اجتهاد
۱۳	۳-۱. اعصار اجتهاد
۱۴	۳-۱-۱. عصر تشریح
۱۵	۳-۱-۲. عصر حضور ائمه معصومین علیهم السلام
۲۱	۳-۱-۳. عصر غیبت امام زمان (عج)
۲۱	الف) فتوا با متن حدیث
۲۲	ب) تدوین کتاب های فقهی یا مرحله کمال اجتهاد
۲۳	ج) رکود اجتهاد شیعه در فقه
۲۳	د) مرحله رونق و گسترش دوباره اجتهاد
۲۴	هـ) پیدایش اخباری گری

۲۴.....	و (احیای دوباره اجتهاد
۲۵.....	۴. تاریخچه تقلید .
۲۵.....	۴-۱. تقلید در صدر اسلام.....
۲۶.....	۴-۲. تقلید از صحابه و تابعین .....
۲۶.....	۴-۳. تقلید از فقهای مذاهب اهل سنت .....
۲۷.....	۴-۴. تدوین رساله های عملیه .....
	فصل دوم: بررسی حوزه اجتهاد
۲۹.....	۲-۱. اجتهاد از منظر قرآن .....
۳۰.....	۲-۲. اجتهاد از منظر روایات .....
۳۱.....	۲-۳. حکم اجتهاد .....
۳۳.....	۲-۴. شرایط و مقدمات اجتهاد .....
۳۴.....	۲-۴-۱. ادبیات عرب.....
۳۷.....	۲-۴-۲. علوم عقلی .....
۴۴.....	۲-۴-۳. علوم نقلی (یا عقلی و نقلی) .....
۶۱.....	۲-۵. تخطئه و تصویب.....
۶۴.....	۲-۶. اقسام اجتهاد و بررسی آن .....
۶۴.....	۲-۶-۱. تعریف و بررسی اجتهاد مطلق .....
۶۵.....	۲-۶-۲. اقسام اجتهاد مطلق.....
۶۵.....	الف) اجتهاد بالقوه و ملکه .....
۶۶.....	ب) اجتهاد در پاره‌ای از ابواب فقه .....
۶۶.....	پ) اجتهاد در همه ابواب فقه .....
۶۷.....	۲-۶-۳. اجتهاد متجزی .....
۶۷.....	۲-۶-۳-۱. تعریف و بررسی اجتهاد متجزی .....
۷۱.....	۲-۶-۳-۲. ادله و امکان تجزی .....
۷۲.....	۲-۶-۳-۳. روایات .....
۸۲.....	۲-۶-۳-۴. ادله و اشکال‌های مخالفان تجزی .....
۸۸.....	۲-۶-۳-۵. حجت بودن قول متجزی و اختیار های او .....
۸۹.....	۲-۶-۳-۶. جایز بودن مراجعه به متجزی و اثر گذاری حکم وی.....

۹۰.....	۲-۶-۳-۷ نشر اندیشه متجزی
	فصل سوم: بررسی حوزه تقلید
۹۳.....	۳-۱-۱- ادله جواز تقلید
۹۳.....	۳-۱-۱- دلیل عقل
۹۴.....	۳-۱-۲- سیره عقلا
۹۵.....	نهی از فتوای به غیر علم
۹۶.....	۳-۱-۳- آیات قرآن کریم
۹۸.....	۳-۱-۴- روایات
۹۹.....	۳-۱-۵- اجماع
۱۰۰.....	۳-۱-۶- سیره مسلمین
۱۰۰.....	۳-۲- تقلید در اصول دین
۱۰۰.....	۳-۲-۱- ادله عدم جواز تقلید در اصول دین:
۱۰۴.....	۳-۲-۲. فائیلین به جواز تقلید در اصول دین و ادله آنان:
۱۰۶.....	۳-۳- تقلید میت
۱۰۹.....	۳-۴- تقلید اعلم
۱۱۰.....	۳-۵- شورای فتوا
	فصل چهارم: بررسی تخصصی شدن اجتهاد و تقلید
۱۱۳.....	۴-۱. ادله تخصصی شدن اجتهاد و تقلید
۱۱۳.....	۴-۱-۱. بنای عقلاء
	فصل پنجم: بررسی اجتهاد شورایی
۱۲۱.....	۵-۱- تعریف اجتهاد شورایی
۱۲۲.....	۵-۲- مستندات اجتهاد شورایی
۱۲۳.....	۵-۳- اجتهاد شورایی در دیدگاه فقها
۱۲۳.....	۵-۳-۱- فقهای شیعی
۱۲۶.....	۵-۳-۲- دیدگاه اهل سنت
۱۲۸.....	۵-۴- پیامدهای مثبت و ضرورت ها و فوائد اجتهاد شورایی
۱۲۹.....	۵-۵- دلیل مخالفین شورای فتوی
۱۳۰.....	۵-۶- رابطه اجتهاد مطلق و متجزی با شورای فتوی

۱۳۰.....	۵-۷- نحوه ایجاد و مشروعیت شورای فتوی
۱۳۱.....	۵-۸- تقلید و شورای فتوی
۱۳۳.....	۵-۹- شورای فتوی و تبعیض در تقلید
۱۳۶.....	۵-۱۰- اعلم و شورای فتوی
۱۳۸.....	نتیجه گیری
۱۴۰.....	فهرست منابع

چکیده

علم فقه یکی از گسترده‌ترین علوم اسلامی است که وظایف انسان‌ها را در تمام عرصه‌های فردی و اجتماعی تبیین می‌کند. با توجه به گستره فقه از آغاز ظهور اسلام تاکنون، بر حسب احتیاجات مردم به طور مستمر مسائل جدیدی وارد فقه گردیده و حجم مسائل فقهی به قدری زیاد شده که تسلط یک شخص بر همه ابواب فقه و متخصص شدن در همه آنها به گونه‌ای که تمامی ابعاد و زوایای مسائل را مورد توجه قرار دهد برای افراد عادی امکان‌پذیر نیست.

در این شرایط چاره‌ای جز تخصصی شدن فقه نیست، راهی که بشر آن را در علوم مختلف آزموده و به نتایج درخشانی رسیده است و بالطبع با تخصصی شدن فقه، مقوله اجتهاد و تقلید نیز به صورت تخصصی در یک شورا مطرح می‌شود.

اصول و مبانی تخصصی شدن فقه عبارتند از: تقسیم و دسته‌بندی مناسب و دقیق از فقه و تبعیض در تقلید که بر اساس آن مقلدان می‌توانند از هر مجتهدی در آن بخش که تخصص دارد، تقلید نمایند.

کلیدواژگان: اجتهاد، تقلید، فقه تخصصی، اجتهاد تخصصی، تبعیض در تقلید، شورای افتاء، اجتهاد شورایی.

مقدمه

یکی از وظایف مقرر در دین مبین اسلام برای جماعت مسلمین، تشخیص علمی احکام دین از راه اجتهاد است. واضح است که انجام این وظیفه برای همه افراد مسلمین امکان پذیر نمی باشد و تنها عده معدودی قدرت و توانایی انجام این وظیفه را داشته، می توانند با بررسی اصول اربعه از راه استدلال و نظر، با به کار انداختن قواعد استنباط، احکام شرعیه را به دست آورند. تعدد اجتهاد در احکام برای همه از یک طرف و وجوب تحصیل معرفت به احکام دین برای همه از طرف دیگر، موجب گردیده است که در اسلام برای افرادی که توانایی اجتهاد ندارند، وظیفه ی دیگری در نظر گرفته شود و آن این است که احکام دینی مورد ابتلاء خود را از افرادی که دارای ملکه اجتهاد و قریحه استنباط می باشند اخذ و دریافت دارند و این است معنی کلمه تقلید در مقابل کلمه اجتهاد که در میان ما پیوسته مورد استعمال است و آن از تحصیل علم استدلالی به احکام شرعیه و معارف دینیه مستقیماً عاجز بوده، لذا به فقها و دانشمندان مورد وثوق مراجعه نموده و مسائل مورد ابتلای خود را از آنها اخذ می کنند. گذشته از آن شواهدی از کتاب و سنت می توان پیدا کرد که مسئله وجوب تقلید را برای جاهل به حکم، تأیید می نماید مانند آیاتی که غیر را به اتباع و پیروی عالم دعوت می کند و روایاتی که در خصوص تقلید وارد یا بعضی از اصحاب را به فتوی دادن ترغیب و تحریص می نماید و نظایر آنها که تصریحاً یا تلویحاً متعرض مسئله تقلید می باشد.

با توجه به این اوصاف، یکی از مسائل بسیار مهم در حوزه اجتهاد، توجه به مقتضیات زمان و مکان است که همین امر باعث کارآمدی فقه و استنباط صحیح از احکام دین شده و مضافاً باعث محافظت شخص مجتهد و آراء او از هجوم شبهات و لوابس است.

گسترده و توسعه علوم و نیز پیچیدگی آن، زمینه های تحصیل اجتهاد مطلق را در عصر ما بسیار سخت کرده و باعث انعطاف و توجه فقها به سمت اجتهاد تخصصی شده است.

بحث تخصصی شدن اجتهاد امروزه از اهمیت ویژه ای برخوردار است، زیرا می توان آن را مبنائی برای تخصص در فقه قرار داد و با تقسیم فقه به رشته های تخصصی به آن عمق و معنای بیشتری

بخشید و مسائل فقهی را از لابه لای کتاب ها به اجتماع کشاند و ثمره دیگر آن باعث تفکیک مسائل و شناخت دقیق موضوعات شده و در شکوفایی فقه و اظهارنظرهای کارشناسی نقش به سزایی دارد. از این رو با توجه به توصیه تعدادی از فقهای معظم و نیز ضرورت تخصصی شدن اجتهاد و تبعیض در تقلید مسیر حرکت جامعه فقهی، باید به سمت این اصل بوده و با بسترسازی و زمینه چینی درصدد تحقق آن برآییم.

ما در این رساله به بحث و بررسی این موضوع با استناد به پیشینه تحقیق یعنی بنای عقلاء پرداخته و در آن نظریات فقهای بزرگواری مانند آیت الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی و سایر فقهای معظم را آورده و چنین نتیجه گیری می شود که با توجه به مقوله تخصصی شدن اجتهاد، فقه ما به رشته های تخصصی تقسیم شده و هر مجتهدی در بایی از ابواب فقه می تواند به اجتهاد بپردازد و بالطبع در مسأله تقلید نیز تبعیض به وجود آمده و آن نیز به صورت تخصصی مطرح می شود.

بیان مسأله

با توجه به توسعه علم فقه از زمان پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله و سلم) تاکنون و کثرت مسائل و مطالبی که وارد فقه شده است، شرایط برای اجتهاد مطلق و همچنین تسلط یک فرد بر تمامی ابواب فقه مشکل گردیده است. این دغدغه باعث توجه فقها و اصولیین به سمت تخصصی شدن فقه شده و لزوم تقسیم بندی آن مورد تاکید قرار گرفته است. این کار باعث شکوفایی و تعالی فقه شده و از ثمرات و برکات آن به پاسخگویی فقه به مطالب اجتماعی و مسائل مستحدثه و همسانی آن را با جامعه می توان اشاره کرد. تخصصی شدن فقه نیز مبتنی و متوقف بر تخصصی شدن اجتهاد می باشد که با این کار ابواب فقه از هم تفکیک شده و در هر حوزه مانند عبادات یا معاملات، اجتهاد مرتبط با آن صورت می گیرد و لذا در امر تقلید نیز تبعیض به وجود آمده و این حوزه نیز به صورت تخصصی مطرح می شود.

هدف تحقیق

با توجه به توسعه و پیشرفت علوم که باعث کثرت و گستره مسائل فقه گردیده، دیگر شرایط برای تحصیل اجتهاد مطلق و نیز امکان تسلط یک فرد بر تمام ابعاد فقهی میسر نمی باشد. از این رو چاره و رویکردی به جز تخصصی شدن فقه نیست، مسیری را که بشر در علوم مختلف آزمایش و امتحان کرده و به ثمرات درخشانی رسیده است. با تخصصی شدن فقه که مبتنی بر اجتهاد تخصصی است، ابواب فقهی از هم تفکیک شده و به صورت جداگانه مورد اجتهاد و استنباط قرار می گیرد، که ثمره آن کارشناسی شدن این امور و ماندگاری آراء و فتاوی فقها است، که به عنوان هدف پژوهش در این رساله مورد بررسی قرار می گیرد.

اهمیت موضوع تحقیق

در شریعت مقدس اسلام، استنباط و استخراج احکام الهی از طریق اجتهاد می باشد که این مهم، برای همگان جز عده معدودی امکان پذیر نیست و سایر افراد جهت اخذ و دریافت احکام دین باید از

همان افراد دارای ملکه اجتهاد پیروی و تبعیت نمایند، که این کار، ارتباط مقوله اجتهاد و تقلید می باشد. در عصر حاضر با توجه به گستردگی و پیشرفت علوم و نیز پیچیدگی و توسعه آن، جامعه رفته رفته به سوی تخصصی شدن علوم گام برداشته و سعی در کارشناسی شدن امور دارد. علم فقه به عنوان یک تئوری کامل که از زمان مهد تا هنگام لحد برای فرد مسلمان دارای برنامه است، جهت حضور در صحنه اجتماع و حفظ مقام پاسخگویی خود و نیز دشوار بودن اجتهاد مطلق در تمامی زمینه ها، نیاز به تخصصی شدن دارد که این مهم جز با اجتهاد تخصصی، میسر نیست و بالطبع با تخصصی شدن حوزه اجتهاد، تقلید نیز تخصصی می شود و این کار باعث ماندگاری آرا و فتاوی مجتهدین شده و به شکوفایی و کارآمدی فقه کمک مضاعفی می کند که به خاطر اهمیت آن فقهای عظام باید بدان توجه نموده و فقه را به سمت تخصصی شدن به پیش ببرند.

فرضیه های تحقیق

- ۱- تخصصی شدن فقه با تقسیم و دسته بندی مناسب از ابواب فقهی به وجود می آید.
- ۲- مجتهد متخصص هر بخش، به اجتهاد تخصصی در آن قسمت می پردازد.
- ۳- افراد غیرمتخصص تجزیه و تبعیض در امر تقلید را پذیرفته و هر فرد از مجتهد متخصص در آن بخش تقلید می نماید.
- ۴- افراد غیر متخصص از یک منبع مشترک که حاصل نظرات فقهی شورای افتاء مجتهدین متخصص می باشد، تقلید می کنند.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش مربوط می شود به مجموعه مباحث و نظریاتی که فقهای معظم امامیه در زمینه تخصصی شدن فقه داشته اند که بنابر قول استاد مصلح شهید مطهری، این پیشنهاد توسط مؤسس مدرسه فیضیه مرحوم آیه الله حاج شیخ عبدالکریم حائری مطرح شده است. طبق نقل شاگردان آن بزرگوار مانند مرحوم آیت الله سید احمد زنجانی و آیه الله اراکی، می فرمودند: « هر بابی از این ابواب یک متخصص نیاز دارد؛ چون ابواب فقه خیلی متشکلت و اقوال و ادله عقلیه و نقلیه و اجماعاتش تتبع

زیاد می خواهد و افراد سریع الذهن نیاز دارد و این عمر انسانی کفایت نمی دهد برای پنجاه باب به طور شایسته و آن طور که شاید و باید تحقیق شود، خوب است برای هر بابی شخصی متخصص بشود... یکی متخصص صلاه باشد، یکی متخصص طهاره باشد، یکی متخصص خمس باشد و همین طور، و هر سؤال و استفتائی که می آید به متخصص آن ارجاع می دهیم تا او جواب بدهد».

البته این قول مورد توجه تعدادی از فقهای سده اخیر بوده و همگی بر لزوم پیگیری آن تاکید داشته اند. با استقرار نظام جمهوری اسلامی و تشکیل حکومت مبتنی بر نظریه متری ولایت فقیه، این موضوع در بطن انقلاب مورد توجه قرار گرفته و تاکیدات مقام معظم رهبری را نیز به همراه خود داشته است.

تردیدی نیست که اگر علم فقه، مانند دیگر علوم به رشته های گوناگون تقسیم شود و گروهی از مجتهدین تنها به تحقیق و بررسی یک قسمت مانند: عبادات بپردازند و در آن متخصص شوند و گروه دیگر در معاملات و دسته ای در سیاست و ... رشد و بالندگی فقه به مراتب بیش از این خواهد بود و دارای ثمراتی مانند لزوم پاسخگویی به شبهات و مسائل مستحدثه و ماندگاری نظریات فقهی را به همراه خود خواهد داشت.

روش کار و تحقیق

روش کار در این رساله توصیفی و تحلیلی است که به بحث و بررسی نظرات فقها و اصولیین پرداخته شده است. نوع تحقیق نیز کتابخانه ای بوده که با استفاده از منابع و مآخذ عربی و فارسی گردآوری شده و از طریق فیش برداری با تحقیق در کتب و مقالات فقها و اصولیین جمع آوری گشته است.

فصل اول: کلیات

۱. معانی اجتهاد

۱-۱. معنای لغوی اجتهاد

مصدر ثلاثی مجرد اجتهاد، «جُهد» و یا «جَهد» به معنای وسع و طاقت (ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۳۳ و الصحاح، ج ۲، ص ۴۶۰) و کوشیدن تا حدّ خسته شدن (فرهنگ معارف اسلامی، ج ۱، ص ۶۸ و اجتهاد و تقلید در فلسفه، ص ۱۷۱) است. بعضی «جُهد» را به معنای طاقت و «جَهد» را به معنای مشقت گرفته‌اند (مقایس الغه، ج ۱، ص ۴۸۶؛ لسان العرب، ج ۳، ص ۱۳۳ و مفردات، ص ۱۰۱)، هم‌چنین نقل شده است که جُهد در حجاز و جَهد در غیر آن منطقه به معنای وسع و طاقت است. (المصباح المنیر، ص ۱۱۲، جهد)

«اجتهاد» مصدر باب افتعال، افزون بر معنای خاص خودش، معنای جهد را نیز در بر دارد؛ از این رو، در آن‌جا که مشقت نباشد، واژه اجتهاد به کار برده نمی‌شود، مگر به گونه مجاز (فرهنگ معارف اسلامی، ج ۱، ص ۶۸ و اجتهاد و تقلید در فلسفه، ص ۱۷۱) و از آنجا که زیاده‌تر بودن حروف در اجتهاد بیانگر تأکید و ماده جهد خود به معنای کوشیدن تا مرز خستگی است، اجتهاد در موردی به کار می‌رود که کوشش بیشتری نیاز باشد، و می‌توان از آن به سخت‌کوشی شدید تعبیر کرد (اجتهاد و تقلید در فلسفه، ص ۱۷۲)، اعم از آن که سخت‌کوشی به وسیله مال یا بدن و اعضای آن و یا از رهگذر تفکر باشد و هریک از آنها نیز کوشش و اجتهاد در راه خدا باشد یا در راه‌های دنیایی و غرض‌های شخصی (التحقیق؛ ج ۲، ص ۱۲۸، جهد).

۱-۲. معنای اصطلاحی

در اصطلاح علم اصول فقه و فقه برای اجتهاد چند تعریف ذکر کرده اند:

در برخی کتب اصولی (محمدحسین محمدرحیم، فصول فی الاصول، ص ۱۱۲ به نقل از حاجبی) اجتهاد را چنین تعریف کرده اند: «استفراغ الفقیه الوسع فی تحصیل الظن بحکم شرعی» یعنی اجتهاد عبارت است از اینکه فقیه: نهایت درجه کوشش خود را برای به دست آوردن ظن به حکم شرعی به کار برد.

در این تعریف جای بحث و ایراد زیاد است، از جمله: در به کار بردن قید "فقیه" که برخی گفته اند (همان، به نقل از تفتازانی) این قید زائد است زیرا کسی جز فقیه نمی تواند اجتهاد کند و از این روی لزومی ندارد که این قید آورده شود مگر اینکه بگوییم منظور از فقیه تنها فقیه بالفعل نیست بلکه فقیه بالقوه نزدیک به بالفعل را، یعنی کسی که ملکه استنباط و آمادگی برای آن را به دست آورده باشد را نیز فرا می گیرد.

اشکال دیگری که به نظر بعضی ها (همان، به نقل از میرزای قمی) این قید را ایجاد می کند، دور است زیرا در این تعریف اجتهاد با فقیه و فقه تعریف شده و دانستن معنای فقه و فقیه نیز متوقف است بر دانستن معنای اجتهاد که این مستلزم دور است و این دور نیز به هر یک از اشکالش باطل است. البته به این اشکال هم جواب هایی داده اند که از شرح آنها برای رعایت اختصار خودداری می شود. اجمالا می توان گفت: یا منظور فقیه بالقوه یا کسی است که در مسائلی فقیه است و اکنون می خواهد در مسائلی دیگر اجتهاد کند.

این دو اشکال مهم نیستند، مخصوصا اشکال اول، زیرا حتی اگر کلمه فقیه حذف شود، باید آن را در تقدیر گرفت. اشکال مهم تقیید به ظن است، زیرا این سؤال را مطرح می کند: مگر تحصیل "علم" به حکم شرعی اجتهاد نیست؟ و مگر در موارد شک در حکم شرعی راه حل هایی که برای معذور بودن و معافیت از مجازات اتخاذ می شود و مفید ظن نیستند یا حجیت آنها مقید به حصول ظن نیست مثل استفاده از اصل برائت و اصول دیگر اجتهاد نمی باشد؟

صاحب قوانین (میرزای قمی، قوانین، ج ۲، ص ۱۰۱) می گوید: قید "ظنی" برای اخراج ضروریات و احکام قطعی نظری است و چنین ادامه می دهد که ضروریات با توجه به تعبیر "استفراغ وسع" خارج می شود ولی اخراج احکام قطعی نظری از شمول تعریف اجتهاد کار درستی نیست. صاحب کفایه (آخوند خراسانی، ملا کاظم، کفایه الاصول، ج ۲، ص ۱۰) می نویسد: «... بهتر است که عبارت "ظن به حکم" تبدیل شود به "حجت" چون ظن به حکم خود یکی از افراد حجت است. در این صورت اشکال دوم هم رفع می شود چون اصول عملیه در صورت شک، خود حجت و رافع مسئولیت و موجب معذوریت می باشند.

طریق دیگری که در جواب این اشکال می توان پیمود، این است که بگوییم "حکم" اطلاق دارد که هم شامل حکم واقعی می شود و هم حکم ظاهری و مؤادای علم اصول را می توان حکم ظاهری دانست و بدین ترتیب "تحصیل ظن" به آن نیز اجتهاد است. ولی این جواب اشکال تحصیل "علم" را پاسخ نمی دهد. قید "شرعی" برای بیرون کردن عقلیات از تعریف اجتهاد است که استنباط آنها را در اصطلاح اصول و فقه اجتهاد نمی گویند. باید توجه داشت که منظور از حکم، حکم فرعی است و بررسی موارد اصول دین و اصول فقه را شامل نمی شود هرچند در لغت و در اصطلاحی دیگر، غیر از اصطلاح فقه و اصول فقه آن را اجتهاد بنامند.

تعریف دوم: برخی دیگر اصولیین (شیخ بهایی، به نقل صاحب قوانین، ج ۲، ص ۱۰۲) برای اجتهاد تعریف دیگری آورده اند: «الاجتهاد ملکه یقدر بها علی استنباط الحکم الشرعی من الاصول فعلا او قوة قریبه» یعنی: اجتهاد عبارت است از نیرویی نفسانی و ثابت که به وسیله آن توانایی بر استنباط حکم شرعی فرعی از دلیل آن بالفعل یا بالقوه نزدیک حاصل می شود. تفاوت این تعریف با تعریف پیشین در این است که تعریف اول عام است، هم صاحب ملکه را فرا می گیرد و هم کسی را که هنوز صاحب ملکه استنباط نشده ولی حالت و وصف استنباط را به دست آورده است در حالی که در تعریف دوم دسته دوم را فرا نمی گیرد.

تعریف سوم: تعریفی است که در تنقیح آمده، و آن عبارت است از «تحصیل حجت بر حکم شرعی» (غروی تبریزی، علی التنقیح فی شرح العروه الوثقی، ج ۱، ص ۲). این تعریف اگرچه از